

תהלים על הדשא הגדול
בערב שבת, בקיץ: חדר-האכל
שט על הדשא הגדול כספינה
מוארת חלונות, הילדים
משחקים על הדשא. ההורים בחלצות לבנות
משוחחים בנחת על הרחבה.
הערב פורש את כנפיו כדוגרת
המכניסה את אפרוחיה
תחת כנפה.
בשבילי זו השעה היפה בעולם. ביקום כלו.

זמן קיבוץ – חדר האוכל כמשל

"חדר- האוכל" הקיבוצי – מושג המכיל עולם ומלואו. כל כך הרבה זכרונות, טעמים וריחות, הסטוריה והווה, שמחות ואבל, עבודה וחופש, אנשים, דרמות, חיים... חוברת זו הינה אסופת מאמרים וצילומים המלווה את ארוע האמנות "זמן קיבוץ – חדר אוכל כמשל" אשר בחן את נושא חדרי האוכל הקיבוציים, דרך נקודת המבט של האמנות הפלסטית והצילום.

מבנה חדר האוכל היה "המושקע" ביותר בקיבוץ: הוא תוכנן ע"י טובי האדריכלים ואליו הובילו כל השבילים. מראשיתו, היה חדר האוכל הלב הפועם של הקיבוץ והיו שראו בו בית-כנסת חילוני. החברה הקיבוצית ראתה עצמה כמשפחה גדולה וכתחליף למשפחה המסורתית. במסגרת זו שימש חדר-האוכל כמקום בו התנהלו החיים החברתיים, הרוחניים, הפוליטיים והתרבותיים של הקהילה. תהליכי השינוי שחלו בקיבוץ במשך השנים הטביעו את חותמם גם על חדר-האוכל, מה שהיה אינו מה שיהיה ועדיין לא ברורה הדרך ולאן יוביל השינוי.

המאמרים בחוברת סוקרים את הנושא על היבטיו השונים: ההיסטוריה של חדרי האוכל, המרחב הציבורי והפרטי, ההיבט התכנוני מרחבי, ונושא האמנות וקישוט חדרי האוכל... כל זאת בניסיון לבחון את משמעותו ותפקידו של חדר האוכל בעבר ובהווה ולהבין את נקודת המוצא לעתידו.

הצילומים המוצגים בחוברת הם חלק מתערוכת הצילום התיעודי שהוצגה בארוע: שלושה צלמים תיעדו חדרי אוכל בקיבוצים שונים. חדרי האוכל מבטאים רמות פעילות שונות, בין פעילים והומים לבין סגורים ועזובים.

ניתן להבחין באלמנטים משותפים הנושאים הד לתפארת העבר ומצויים בחדרי האוכל השונים: פסנתר הכנף שנמצא כמעט בכל חדר אוכל (לרבות הריקים), קיר הקרמיקה המקשט את חדר האוכל מעשה ידיו של האמן המקומי (חלקם אמנים ידועי-שם מהדור הראשון של הקיבוץ), מרחבי הדשאים הענקיים הנפרשים סביב המבנה ומשתקפים בחלונותיו, הקו העיצובי המודרניסטי, הפשוט והמינימליסטי. בחדרי האוכל הריקים, העזובה בולטת, בעוד שבחדרי האוכל הפעילים ניתן עוד לחוש באווירת ה"ביחד" של ערב שבת או של ארוחות החג.

דרך הצילומים עולות השאלות: איזה צורך ממלא חדר האוכל כיום? האם הקהילה בקיבוץ זקוקה למרכז הזה ובאיזה פורמט? מה קורה במרחב הציבורי של יישוב כשבמרכזו מבנה שאינו נגיש לציבור? כיצד ניתן למלא בתוכן את המבנים העומדים ריקים? מה יכול להתפתח כאלטרנטיבה למרכז החיים בקהילה? המאמרים באסופה זו, יחד עם הצילומים, מהווים למעשה נקודת פתיחה לדיון וחשיבה על המרחב הציבורי בקיבוץ המתחדש.

1.

2.

חדרי אוכל בקיבוץ

מוקי צור היסטוריון וחוקר תולדות ההתיישבות העברית בארץ

יש לראות את ראשית חדרי האוכל בקיבוץ במטבחי הפועלים שהונהגו במושבות עבור הפועלים הצעירים, אנשי העלייה השנייה. בניגוד לפועלים הערבים שחיו על מזון שגידלו על יד הסוכה או האוהל; חלבו את העז, גידלו קצת ירקות וחיטה, אספו ביצים מהתרנגולות שסבבו בחצר, הפועל היהודי היה צריך להצטייד באוכל קנוי שלא תמיד היה יכול לרכוש. הוא ניזון מלחם ותפוזים, זיתים ומעט ירקות. פועלים התארגנו בקבוצות למטבח משותף. קיבלו מענק זעיר לקניית סירים, סידרו כירות אבן ומינו מישהו שיכין להם אוכל. מטבחי פועלים הונהגו לא רק במושבות אלא בחוות הציוניות כמו כנרת ובן שמן. בכל מקום בו חייתה קבוצת פועלים ניידת החל להתארגן עם הרבה קשיים מטבח כזה. לא כל המארגנים אותו גילו כושר לעמוד במבחנים הקשים של המחלות והמזון הדל. הנשים שניהלו את רוב מטבחי הפועלים היו מקוששות עצים לכירת הבישול ("לא שתייתי בארץ ישראל תה בלי עשן", אמר גורדון). רבות מהנשים לא הוכנו כלל למבחן המטבח הקולקטיבי. הן באו מבתים אמידים והיו בעלות השכלה גבוהה משל הבחורים. לא מעט מתחים התגלו על רקע ניסיונה של האישה להשתחרר מעולו של המטבח. הגברים לא תמיד הבינו את רצונה של האישה.

האוכל בקבוצות עמד במבחן קשה ביותר בתקופת מלחמת העולם הראשונה בעקבות נדודי הקבוצות, החרמת המזון על ידי הצבא הטורקי והגרמני, הארבה שתקף את הארץ והשמיד את כל הגידולים. בעקבות הפסקת ייצוא הפירות מן הארץ, ההגליות של חלק גדול מהאוכלוסיה, מוראות המלחמה, הצבאות הרעבים והמחלות שאכלו בכל פה. רבים מתו בימים ההם והצורך לבנות עזרה הדדית בזמן נורא רק גבר. ארגון משותף של מושבות הגליל והקבוצות ארגן ויזם חברת מניות לשיווק הוגן של חיטה. זהו המקור של "המשביר" שלימים הפך לחברת השיווק של הפועלים.

בתום מלחמת העולם הראשונה פנו המוסדות המיישבים יק"א, פיק"א והמשרד הארץ ישראלי, לארגון ההתיישבות מחדש. הם העריכו כי הקיבוץ הוא צורת התיישבות חולפת שתעבור מן העולם ועל כן לא אהבו את הרעיון של בניין קבע לחדר האוכל. בניין חדר אוכל לקיבוץ משמעותו נטיעת יומרה מיותרת. אם התבקשו לבנות חדר אוכל קראו לו בניין ציבורי. הבן של הברון רוטשילד האמין כי אם ייבנה חדר אוכל לכפר גלעדי הוא ישמש אחר כך כבית כנסת. אי האמון בצורך בצורת החיים הקיבוצית השפיע מאוד על תכנונו של הישוב הקיבוצי. רק שש עשרה שנים לאחר ייסוד דגניה הוקם חדר האוכל הראשון כבניין שנועד לתכלית זו. בהקמתו גולמה גם הכרה כי הקיבוץ מתכוון לבנות צורת חיים של קבע.

חדרי האוכל הקיבוציים הראשונים היו לעתים קרובות צריפים זמניים וחשוכים. אכלו בהם בכלים נשברים. הצפיפות היתה גדולה ומצב התברואה היה חמור. התפריט היה דל. עד שנות הארבעים ויותר אכל חבר הקיבוץ במוצק כ-450 גרם לחם ליום.

1. חדר אוכל קיבוץ בית אלפא

2. ריקודי עם בחדר אוכל צילום: גדעון רז

3. הכנת חדר אוכל לפסח קיבוץ שריד

מתחילת הדרך היה ברור כי בתפריטים הצנועים של חדר האוכל הקיבוצי אי אפשר יהיה להזין תינוקות וילדים. האוכל של הילדים היה צריך להתארגן אחרת. התפריט אמור היה להיות שונה. היחס אחר. זה היה השורש של מטבח הילדים הנפרד. אף פעם לא אמרו ההורים לילדים עליכם לגמור את האוכל בצלחת כי אנחנו רעבים. שהרי לחם היה. הנימוקים היו אנושיים כלליים; הם טענו שאסור להשאיר משהו בצלחת כי יש רעבים בהודו או באפריקה.

חדר האוכל הקיבוצי לא שימש רק לארוחות. זה היה מקום ההתכנסות של הקיבוץ. בו היו נפגשים החברים. בו היו מתקיימות הפעולות התרבותיות והייתה מתכנסת האסיפה. אליו היו זורמים אורחי הקיבוץ, חברי ההכשרות הצעירות, קרובי משפחה, חברי תנועה מרחוק ומקרוב, תיירים וסתם אנשים שחיפשו קצת חום בארץ ישראל. אל חדר האוכל הגיעו המנהיגים הגדולים לשאת דברים וכאן נערכו ערבי ריקודי עם.

הווי חדר האוכל הקיבוצי מושתת על עומקים שלא כולם חשופים בפנינו. ראשית השירה הציבורית בגבע בערבי שבתות וישיבת הוותיקים ליד השולחנות מלווה בדפיקות על השולחן, זכר לטיש החסידי ולארוחות הרעב של החלוצים. השירה בפומבי שהשאירה את הילדים יושבים על הריצפה ומצפים שיפנו להם מקום ליד הגדולים ויתנו להם להיות מה שהם יהיו כעבור כמה שנים - הגבעטרון. ולמילה כלבויניק, שהיה אחד המוסדות החשובים בחדר האוכל הקיבוצי, הקערה לתוכה הוכנסו קליפות המלפפונים ועודפי האוכל שלא היה. במסתו הפילולוגית של בר בורוכוב כתוב במפורש כי כלבויניק הוא באידיש איש בלתי צפוי המפזר רשע עלי אדמות. טיפוס לא חביב במיוחד. מייסדי הקיבוץ בוודאי ידעו את משמעות המילה והעניקו את התואר למוסד הכל כך חשוב בהווי חדר האוכל הקיבוצי. כאן יש רמז לעומק המחווה והטקסים שנערכו בחדר האוכל שביקשו לשדר למעמקי הנפש משהו שלא בדיוק עבר את סף הנימוס הקיבוצי.

גודלו של חדר אוכל תוכנן תמיד על פי קנה מידה של לילה אחד: ליל הסדר. בסדר הפסח הסבו יחד כל אנשי הקיבוץ ואורחיו הרבים. אי אפשר היה לערוך אותו במשמרות.

למרות שבשנות השלושים למאה העשרים כבר החלו לצוץ חדרי אוכל שתוכננו ונבנו לתכלית זו. הגם שהם תוכננו על ידי מיטב האדריכלים בארץ עדיין ניכרו בהם הסימנים של הדלות העקרונית והמעשית ששררה בכל. חדר האוכל חשף את הסתירות הפנימיות שמתחו את הקיבוץ במטוטלת של חברה משימתית העורגת להיות בית לחבריה. חדר האוכל המתוכנן והבנוי לתפארה כמו הודיע מצד אחד לעולם כי יש לחברה מרכז נישא פתוח למקום ולזמן. מצד שני התקיימו ויכוחים סוערים האם לצייד את חדר האוכל בספסלים לארבעה חברים כעדות על קולקטיביות והסתפקות במועט. ספסלים תובעים תיאום חברתי בין המתיישבים המונע נפילות של חברים. מול התביעה לספסלים עמדה התביעה לקנות כיסא לכל חבר. הכיסא מגלם את הצרכים של החבר התובע ייחוד ורגיעה לקראת העבודה המשותפת והחינוך המשותף וה"מאמץ משותף של אלף זרועות".

היו על כך ויכוחים גדולים. יש שקיבוצים הוחרמו על ידי חברים אדוקים משום שהנהיגו כיסאות. נהגו לבנות את חדר האוכל הקיבוצי במקום שניתן יהיה בו לראות את הנוף הטבעי, בו מבקשים להשתרש, או את גן הנוי שעוד יישתל. הקשר בין הנוי לבין הנוף היה מורכב. לעתים הנוי בא לנחם על הנוף הצמא, לעתים הוא בא לחבר את היישוב עם הסביבה. חלונותיו של חדר האוכל היו ראי לחלומותיהם של החברים. היחד והנוף אמורים היו להזין את הנפש.

חדרי האוכל בקיבוצים הוותיקים נבנו במשך תקופה ארוכה. בתקופה זו עצמה קמו קיבוצים חדשים שלא יכלו לחלום עדיין על חדר אוכל מסודר. קיבוץ חומה ומגדל וקיבוץ החיילים המשוחררים ממלחמת העולם השנייה וממלחמת העצמאות כבר ידעו מראש לאן הם רוצים לכוון בעניין חדר האוכל. לא רק שהיה לנגד עיניהם מודל היה גם ייעוץ זמין של חברים מקיבוצים ותיקים. לאדריכלים היה ניסיון ומרכזי ענף הבניין היו לעיתים נוסעים כדי לראות חדרי אוכל בעולם, כדי להביא חידושים והמצאות. ציוד המטבחים הגיע לעתים ממקומות מוזרים. כך למשל אביזרי המטבח של כפר גלעדי שהובאו ממטבח של אנייה שהושבתה. הימים שלאחר מלחמת העצמאות היו ימים בהם תעשיית הבטון לא השיגה את קצב הצרכים לבנות מהר לעולים החדשים. הקיבוצים היו שרויים במשבר שלאחר מלחמה, בימי פילוג ועזיבה גדולה. בתקופה זו הובאו לקיבוצים צריפי עץ גדולים ששימשו כחדרי אוכל. הם כונו צריפים שוודיים. רובם היו צריפים גרמניים או צריפים שוודיים מתקופת שיקומה של גרמניה לאחר המלחמה.

בתקופת שנות החמישים עוצבו הרבה מן הנוהגים של חדרי האוכל הקיבוציים. התגלה המחסור הכרוני בכלי שולחן. קריקטורה של דן גלברט שפורסמה ב-1954 תיארה סכין קשור בשרשרת לשולחן כדי שלא ייעלם. אכן כל שולחן היה מצויד בסכין או בשני סכינים לששה או שמונה אוכלים. באותה תקופת צנע המשיך הקיבוץ לאכול בעקר מתוצרתו העצמית. עודפי חלב, ביצים, ירקות, עודפי פירות ועופות. הלחם נאפה במאפייה המקומית. המיכון במטבח הלך והשתכלל אך היו לא מעט מתחים מסביב לאוכל הדל. תוספות היו רק לחולים ולעובדים עבודה גופנית קשה. דיאטות מיוחדות לא היו כה דיאטטיות. מוסד אחד הועבר מדור לדור והוא סלט הירקות. בו שותפו החברים בעשייה וביטאו את כושר ההתמדה והיצירה שלהם. זה היה בישול בזמן הארוחה. היו סגנונות שונים, גודל שונה וכמויות מגוונות. מסקנה ברורה מתרבות הסלט היה הכלבויניק. עדות מביכה לכך שגם בארוחה יש ייצור. בצד התרבות הפורמאלית של חדר האוכל והאקונומיה, נוצרה תרבות לא פורמאלית של סחיבות מן האקונומיה. זו הייתה עדות לחיי יחד לא פורמאליים ועדות לשובבות נעורים. מצד שני זו הייתה התרסה מול נורמות קשוחות שגרמה ללא מעט כאבי לב ונזקים חומריים. לא היה ספק כי תרבות זו של "סחיבה" לא הייתה קונפורמית ויצרה מתחים רבים במיוחד בין קבוצות צעירות לבין הנהלת הקיבוץ ועובדי המטבח. לעומת זאת החלה להתפתח ארוחה מחוץ לחדר האוכל בשעות אחר הצהריים. ארוחות הארבע המשפחתיות היו תמרור חשוב במעבר לתרבות המשפחתית בקיבוץ. יש לזכור כי ברוב חדרי האוכל הילדים לא נכנסו ולארוחות הערב היו שבים לבתי הילדים.

בסוף שנות הששים ושנות השבעים והשמונים נבנה דור חדש של חדרי אוכל. אלו היו ארמונות לרוח היחד. הם ביטאו את תחושת הניצחון או את הפחדים העמוקים מפני נפילה. חדר האוכל היה צריך להוכיח לחברי הקיבוץ כי הקיבוץ גבר על תקופת המחסור. כי יש לו עוצמה. העידן הליברלי שהגיע לקיבוץ נתן את אותותיו גם בחדרי האוכל. כבר לא אוכלים במשמרות. שעות ההגעה לחדר אוכל מגוונות. כאן נולד השירות העצמי. אין צורך "למלא שולחנות" וגם לא להצהיר בפני חבריך מה אתה אוכל. אתה מחליט עם מי אתה רוצה לשבת ולמה. ככה נשארים חברים שאין להם עם מי לשבת. חברי הקיבוץ החלו לשבת במקומות קבועים. לפי קבוצות מוצא, לפי ענפים ובערבים על פי משפחות. כל חבר כבר ידע את התכנית הבלתי פורמלית של השולחנות ויושביהם. האוכל נעשה יותר מגוון. עשיר. כבר לא מטבח פועלים. סממני ניסיון להימלט מגורל של מטבח תעשייתי. יש שהחלו לחלום על מסעדה. אחרים ביקשו אוכל ביתי.

בתקופה זו חוסלו מטבחי הילדים. ההבדל בטיב האוכל בין הילדים והמבוגרים בטל. המעבר ללינה משפחתית, בניית הדירות הגדולות עם מטבחי הבית – כל אלה השפיעו עמוקות על חדר האוכל.

המשבר של הקיבוצים מאז אמצע שנות השמונים השפיע באופן דרמטי על גורלם של חדרי האוכל. לא נבנו חדרי אוכל חדשים וחדרי אוכל רבים נסגרו או נמסרו לתפעול בידי קבלנים חיצוניים. מסעדות קטנות ופרטיות הוקמו בחצרות של קיבוץ, בחלקם גם לאנשים מבפנים. חיסולו של חדר האוכל היה לא אחת מעשה סמלי. להודיע לחברים כי הקיבוץ כפי שהכרנו אותו בעבר חלף ואיננו. חדר האוכל העזוב הינו עדות אילמת לשבר ולשינוי. ניסיונות לתת לו צביון של מרכז תרבותי אלטרנטיבי לא צלחו. קיבוצים חדשים בעיר וחבורות שיתופיות בהתיישבות לא הקימו חדרי אוכל. הם ביקשו דרכים אלטרנטיביות לבטא את היחד. הארוחות המשותפות מתקיימות במועדים מיוחדים ואינן תובעות בניינים מיוחדים. האם לפנינו עוד גלגול במסע ארוך המתקרב כבר למאה הראשונה בחייו?

בכל מקום שחדר האוכל מתפקד כבימי הזוהר שלו, החלונות מדברים ומספרים את הסיפור של הקיבוץ ושל הנוף האנושי שביקש לעצב. גם של הנוף הטבעי אותו רצה לטפח. חברי הקיבוץ יודעים כי בחלונות של חדר האוכל בא לידי ביטוי מחזור חיים שלם של האדם ושל הדיאלוג המיוחד שלו עם הקהילה השיתופית ועם נופה.

מתוך הקטלוג של נני סתיו, בהוצאת המשכן לאמנות, עין חרוד.

.5

.6

.7

5. סירים במטבח קיבוץ יקום: צילום: מורדו
 6. אסיפת קיבוץ
 7. חבר בחדר אוכל קיבוץ געש: צילום: צבי שחר 1949

חדר האוכל שלנו, חדר האוכל שלי.

ד"ר יערה בר-און היסטוריונית, המשנה לנשיא באקדמיה בצלאל

חדר האוכל הוא התחליף החילוני-ציוני למקדש, או לחילופין לקתדרלה. הוא בנוי בנקודה הגבוהה בקיבוץ, עולים אליו לרגל שלוש פעמים ביום לפחות (לארוחת בוקר, צהריים וערב, לעתים גם עם השכמה, לארוחה מוקדמת, ואולי עוד פעם אחר הצהריים), ומי שלא מתייצב בשלושת המועדים, מסומן ונבחן. מקשטים ומפארים את חדר האוכל, יוצקים לתוכו תכנים ויוצרים בו את הערך המוסף של החיים המשותפים. הוא המקום שבו החומר הופך לרוח, הלחם לתורה. חדר האוכל הוא מרכז-התרחשות אליו מובילות כל הדרכים: המדרכות, השבילים, הקיצורים הקבועים בדשאים, הפרצות בגדרות הגנים ובתי הילדים. כל ההליכות האחרות נעשו דרכו, בדרך אליו או בדרך חזרה ממנו, והמסלולים נקבעו בהתאם לזמני הארוחות. ההליכה אל חדר האוכל וממנו היתה ארוע בפני עצמו, הזדמנות לפגוש ולהתרועע, לראות מה חדש ב"חצר", לסגור עניינים ולעשות סידורים, או פשוט להפגש עם אנשים בדרך, בלי לקבוע מראש. חדר האוכל ומועדיו אפשרו "לתעות" עם תכלית, לשוטט-בהיתר. כוחו של חדר האוכל אינו באכילה אלא במה שמלפניה, מאחריה, ומכל צדדיה, בדרמה הנוצרת במהלך האינטראקציות החברתיות המתרחשות על בימת חדר האוכל, ובשיפוט שהן גוזרות על כל אחד מן המשתתפים. זוהי הצגה שאין בה חלוקה ברורה בין צופים לבין משתתפים. זהו מקום בו כל האולם במה, בו מתחלפים תפקידים, פרסונות, טקסטים, מסכות. זהו תאטרון חברתי בו כללים ברורים ותפקידים קבועים אך השחקנים מתחלפים, המחזה ידוע מראש אך מותיר מקום נרחב לאילתור.

כל זה היה פעם. חדר האוכל השתנה לאורך השנים בהיבטים רבים: נפרמו תרשימי הזרימה של החברים והרישות הפיזי שלו, התמעטו הפונקציות השונות שמילא במועדים ובזמנים שונים במחזור היום ובמחזור השנה, התנוונה ארוחת הערב – בתהליך ארוך, מאז הימים שבהם לא נתנו לילדים לאכול בחדר האוכל (וגם לא להשתתף בחגים), דרך התרופפות הנהלים החמורים ועד להתפתחותו המלאה של המטבח בחדר (מהקומקום ועד המקרר). האם יש מה שממלא היום את מקומו של ההוד הקיבוצי בערב שבת, עת שולחנות, חברים וילדים לבשו לבן, צחים ותמימים?

האם חסרה לחברים תחושת הפאר וההדר שהייתה לנו אז כשיצאנו לבלות – בחדר האוכל? מה משמעות רשות הרבים בקיבוץ עם התדלדלותו של חדר האוכל והאם קמו למוסד - המכונן - קהילה יורשים? פעם היה חדר האוכל מקום שבאמצעותו ובמסגרתו קבוצות ויחידים הגדירו את עצמם, נשים בחנו בו את התקבלות האופנה החדשה, מבוגרים חינו בו את ילדיהם לנורמות וכללים, מתבגרים יצאו אליו להתרועע ולהסתובב, מחפשים בעצמם ובאחרים תחושת עוצמה. עובדי חדר האוכל (והמטבח) הקבועים והשפעתם על הקיבוץ הם תופעה שדורשת

ניתוח פרטני, ולהבדיל, ייחודם של התורנים בששי ושבת. לא היה בקיבוץ "אוכל של אמא" אבל היו "תורני מטבח", "עובדי חדר אוכל" ו"אקונום" שתבעו חותם בחדר האוכל, באמצעות מאכלים של "בית" – בית הקיבוץ: אצלנו היו "גולש עמידן" וה"חמין של שמוליק". אצלנו כולם באו לאכול צהריים בשבת כששמוליק (פעם בשש שבתות?) היה תורן מטבח. ראש מועצה מצליח מזה שנים רבות, הוא עוד ייזכר בדברי ימי הקיבוץ בזכות ההתמסרות שלו אלינו, במטבח. וזה מזכיר לי את העסקנים, כאלה שהיו להם מכוניות ודירות בתל אביב, שהתלבשו ודיברו "עירונית" כל השבוע, ובסופו לבשו כחול ומבע של ענווה ובאו לשרת את החברים בחדר האוכל.

יש משהו זר בניתוח הזה.

ככל שאני מתאמצת להתבונן בחדר האוכל בשיטתיות ובאופן מקצועי, הוא נמס בין אצבעותי וגולש לזכרונות, מראות, אסוציאציות, אנשים שהכרתי, אני. השכל נכנע לרגש ואני מודה: מאז דרכה בו רגלי לראשונה, אני מוקסמת מחדר האוכל. כבר יותר מארבעים שנה אני הולכת אליו, לא כדי להנות מהאוכל (לא טעים בדרך כלל, יותר טעים מאז ה"הפרטה") וגם לא כדי להשביע רעב או לסדר עניינים. אני אוהבת את חדר האוכל בקיבוץ שאותו עזבתי לפני יותר מעשרים וחמש שנה. אני מתגעגעת אל חדר האוכל הישן שעל חורבותיו הוקם החדש לפני עשרות שנים. אני אוהבת חדרי אוכל במקומות אחרים.

בצבא לא נכנסתי לחדר האוכל שנתיים שלמות. בתשע שנותי כסטודנטית מעולם לא אכלתי במנזה של אוניברסיטת תל אביב, אפילו בקפטריה בבצלאל אני מבקרת רק לעתים נדירות. אני לא אוהבת חדרי אוכל, מזנונים המוניים או מסעדות בהגשה עצמית. אמנם אני נהנית לבקר בחדרי אוכל בקיבוצים אחרים, הנאה מציצנית, או אם תרצו אנתרופולוגית, אבל אוהבת רק את חדר האוכל שלי, כלומר של הקיבוץ שלי, רביבים.

איני יכולה לדמיין שיסגרו את חדר האוכל;

בביקורי בקיבוץ איני מוותרת על שתי ארוחות ביום בחדר האוכל ומצירה על ההחלטה לסגור אותו בשבת בבוקר (מהעדר מבקרים, כלומר אוכלים). נעים לי בתוכו, לידו, בסביבותיו; אני מהופנטת מתכונתו, מתכולתו. אני מתבוננת סביבי ללא תכלית, בוהה באנשים האוכלים במהירות (אוכלים מה שיש, כמעט בהיסח הדעת, חשוב יותר להרים את הראש ולהסתכל סביב: מה מתרחש? מי עם מי?), מקשיבה לאמא שלי שמסבירה על המפות שהוחלפו, הטבח החדש והמזגן שלא ניתן לשנות את עוצמתו. היא הייתה מסבה את תשומת לבי לקישוטים בחגים, לסידורי הפרחים. הכל אצלנו בחדר האוכל פשוט וצנוע, נקי ומטופח וזה קשה ותובעני, הייתה אמא מעירה. לא קל לשמור על שילוב של מרחב ציבורי פתוח לכל, ועם זאת ביתי, חם, נינוח. הייתי מריחה את הריח הנכון (ריח של נקיון בלי ריח של חומרי ניקוי, איזון עדין), רואה את השקיעה שמעבר לחלון ואת הזבובים המתים באדן החלון (גם בהם אני זוכרת באהבה), ומורחת עוד לחם במרגרינה לבני, שירש ממני את אוהבת חדר האוכל. המראות והקולות מרתקים ואני תוהה למה, מה ראיתי בהם?

ההתענגות שלי על חדר האוכל אינה תמימה ואינה פשוטה. אני יודעת שרבים לא היו שותפים לאהבתי. חברים רבים סיפרו לי לאורך השנים מהו עבורם חדר האוכל בקיבוץ. חלקם הגדול – הן בני קיבוץ, והן זרים או אורחים לרגע – דברו במונחים של "טראומה". בראש וראשונה דברו זרים ובני המקום כאחד על לטישת העיניים ("הרגשתי שמאתיים זוגות עיניים בוחנות אותי במבט נוקב"). המבטים הננעצים, הנוקבים, המצמימים, חוזרים בסיפורים רבים בגרסאות שונות. אך היו עוד "טראומות": כמויות האוכל שנזרקו לפח (סבתא שלי, חברת גדוד העבודה, התענתה מהבזבז), הערות החברים על כמות האוכל שנילקח (מה פלא שהוא שמן?) והאוכל שנותר במגש (עיניים גדולות), הרמיזות על ההתנהגות והלבוש, והגערות (הבן שלי לקח עגלה שמסיעה את מגש האוכל ואשה מבוגרת שנזקקה לה צעקה עליו שזה לא לילדים. הוא נעלב ובכה). היו גם טראומות מתורנות שטיפת הכלים (עצמתי עיניים וכל הלילה ראיתי צלחות, סירים, כוסות), וכמובן, הגדולה והדרמטית מכולן: מעידה או תנועה לא זהירה, שמביאה להתנפצות כוס מלאה או צלחת עמוסה (כלי פיירקס מתנפצים תמיד לרסיסים קטנים ברעש גדול). ברעש שאחרי הנפילה משתתק חדר האוכל ההומה לכמה שניות. אפשר לשמוע את הדומיה המוחלטת בעוד הרסיסים מתפזרים. במרכז השקט אתה ניצב מתוח, קופא מול הרסיסים, המגש עדיין בידך, כל העיניים נשואות אליך. מדוע הייתי חייב להיות מגושם כל כך דווקא כאן, בפומבי שבאתרי הקיבוץ?

אורחים ובני משפחה, בני קיבוץ וחברים, ברבים הותיר חדר האוכל צלקות. בושה והתביישות, זרות והזרה, עלבון וחשיפה, מופיעים בעשרות תאורים של חדר האוכל. רבים מאלה הכועסים על החוויה הקיבוצית מבטאים את כעסם בהדרת רגליהם מחדר האוכל. המתמודדים עם קושי בקיבוץ הביעו אי רצון או יכולת להכנס אליו, מתחמקים מעימות וממגע. אצל חלקם זו מחאה שקטה או התרסה, אצל אחרים זה ויתור על מאבק, כניעה לחרדות או השלמה עם פחד-קהל. על תקלות רבות שמעתי, רבות ראיתי קורות במו עיני; חלקן גם היו שלי. הרגשתי את המתח, את החשבוניות שנסגרים ונפתחים, את תנודותיה הגחמניות של דעת הקהל. הכניסה לחדר האוכל הייתה עלייה על הבמה הקיבוצית. העיניים ננעצו בך, לרגע, או ליותר מרגע. המבט ליווה אותך לכל אורך ההצגה; מחיאות הכפיים או נחרות הבז ליוו אותך לא פעם עוד שנים רבות.

היתה כניסה אחת שלי שאני זוכרת במיוחד. זה היה בסופה של כתה ט'. בתחילת השנה הזו, כשעברנו לתיכון האזורי, התחלנו לאכול צהריים בחדר האוכל מדי יום ביומו. במרבית הימים הגענו בהסעה, מאוחר, וחדר האוכל כבר התרוקן מרוב יושביו. עדיין ניכרו בו סימניה של איזו התרחשות כבירה שהתחוללה בעבר הלא רחוק: שקט גמור, אחרוני האוכלים מורידים מגשים, התורנים כיבו את האור, מסיימים לנקות שולחנות וריצפה, שוטפי הכלים מפסיקים את מכונת השטיפה. כמהתי לרגעים שלפני, בקשתי לחלוק עם חברים אמיתיים את ההתרחשויות האמיתיות. פעם בשבוע, בימי רביעי, נשארנו בני הקיבוצים בבית הספר האזורי לעבוד בקיבוץ במקום ללמוד. הגננות, המורות

והמטפלות אכלו בכיתות ובגנים, יחד עם הילדים. הן נותרו מנותקות מעורק החיים המרכזי של המבוגרים. גם בנות הכיתה שלי - שנאלצו לעבוד בעבודות של בנות - נשארו בזמן ארוחת הצהריים עם הנשים והילדים, כלואות בחצרותיהם. אני, שהצלחתי לשכנע את הקיבוץ לשלוח אותי לעבוד במטע, עם הבנים, "עליתי" לחדר האוכל עם עובדי הענפים היצרניים, אלו הראויים באמת לאוכל. עד היום אני בוחנת את התפוקה היומית שלי באמצעות השאלה: "האם כבר מגיעה לי ארוחת צהריים?" (כולם קבלו בדיוק אותן ארוחות אבל התפיסה שצריך לעבוד כדי להיות ראוי לאוכל הייתה חלק מן החינוך שקבלנו). ביום כזה הרגשתי גדולה. לא רק בעבודה היצרנית, המכובדת, אלא גם בשל הזכות שניתנה לי להיכנס לחדר האוכל עם העובדים. אני שוטפת ידיים ופנים עם הרבה סבון כי אני מלוכלכת מעמל כפיים; אני הולכת לאכול כי אני רעבה וצמאה מעבודה קשה. אני שווה בין שווים. איזה כבוד, איזה כוח.

לפני חדר האוכל או תחתיו היתה רחבה שבה השאירו כלבים ואופניים. ממנה נכנסו למבואה ובה תאי הדואר המשפחתיים (לא האישיים), ולוחות המודעות (ארועים חגיגיים, שעות פתיחת הבריכה, הכלבו והמחסן, פטירות ולידות, בחירות ומינויים, תורנויות וסידורי עבודה, מפתחות ושעונים שנשכחו). הלוח והתאים שהו את הכניסה. היו עוד פונקציות בסביבת המבואה: השירותים, הכוירים לשטיפת ידיים (והמראה מעליהם, הזדמנות אחרונה לשיפור, תיקון, השלמה), מתלה המעילים, התיקים, והכובעים, הכניסה למועדון ולכלבו, טלפונים, מגרש משחקים ולעתים דוכן הצבעה בקלפי. כל אלה הצהירו על חשיבות המקום ואיפשרו השתהות במבואותיו לעשרות סידורים שבאמצעותם ניתן היה לעכב את הכניסה למקום ההתרחשות האמיתית. הרגעים האלו היו מרגשים כמו רגע לפני העליה לבמה.

זיכרון הכניסה לחדר האוכל הוא בעבורי זיכרון פיזי, לא מילולי. גופי עדיין מגיב במתח כשהוא מקבל את הוראת הכניסה הזו.

בסוף כתה ט', בחופש הגדול, עבדתי במשך חודש ימים במטע. זה היה שיאו של מהלך-ימי-הרביעי שלי. קמנו לפני זריחה, שתינו תה עם עוגיות פתי בר בחדר אוכל החשון (רוב חברי הקיבוץ עדיין לא התעוררו!), נסענו בעגלה רטובה מטל למטע בעוד השמיים מתבהרים והעור נושם רגעים אחרונים של קרירות. באמצע המטע נבנה חדר אוכל מאולתר ואת ארוחות הבוקר היינו אוכלים ב"שטח": עשרות עובדים זמניים, נערים ומתנדבים, וכמה חברי קיבוץ, כדי לא לבזבז זמן בימי קטיף. אהבתי את העבודה. הפעילות המשותפת הצמיחה בי תחושת שייכות עזה. בצהרי היום "עלינו לאכול" בחדר האוכל.

אני חוזרת אל אותה כניסה מכוננת בראשית החופש הגדול. לא לבשתי אז בגדי עבודה כחולים, סטנדרטיים. רציתי להיות שונה. ליקטתי לי בגדים קרועים שאחרים זרקו ומתוכם בניתי לי בגדי עבודה משלי. הייתה לי חולצת טריקו לבנה גזורת שרוולים וקרועה בפתח

הצוואר, שכבר לא נשאר בה הרבה בד, ולא הרבה לבן. העבודה במטע הותירה אותי מלוכלכת - סנדליי חומים מבוך, הרגליים והזרועות שרוטות מענפי האגסים, הציפרניים שחורות, גם אחרי ששטפתי אותן בכניסה לחדר אוכל. הפנים היו לוהטות, שזופות, בוהקות-שמש. לבשתי מכנסיים קצרים, כנראה קצרים מאד, וקרועים, עם חורים שהיו תפורים בגסות. היה לי שער ארוך ועטפתי אותו במטפחת ראש בעבודה. כששטפתי פנים הסרתי את המטפחת המאובקת ונכנסתי לחדר האוכל בשער פרוץ. הייתי מאושרת. עבדתי, הרווחתי את לחמי ביושר, נהניתי מכל רגע. כשנכנסתי לחדר האוכל, יכולתי לחוש תנועה באוויר. משהו לא היה כסדרו.

היתה איזו אלימות במבטים שנעצו בי, אולי האשמה, איזה מלמולים על הופעה לא ראויה. אני זוכרת את הבהלה והבלבול שלי באותו רגע: מה קורה פה בעצם? האם עדיף לא לתת את הדעת ולהמשיך כרגיל, או אולי לסגת? הגוף הגיב מיד למבטים החודרים בהתקשחות ובהתאבנות. לרגע נרתעתי. אבל רק לרגע. לאחר הבהלה הראשונה התאשתי במהירות. בבת אחת הבין גופי, עשרות שנים לפני שהתובנה חדרה אל המוח, שכלי האוכל שקפאו פתאום באוויר, הנשימות שנעצרו והעיניים המביטות בי אינם מבטאים דחייה, כעס או בוז אלא תאוה לקירבה. הרחש והתנועה סביב הצמיתו אותי ובו בזמן סחררוני. מזוהמת, מיוזעת, לבושה בקרעים, עיניי הצופים בחדר האוכל לא ביקשו להקיע אותי אלא לבלוע. הגוף הזה, שהיה עבורי כלי עבודה מיומן ואמין, היה מבחינת הנשים איום ומבחינת הגברים מושא תשוקה (ובכל אופן, כל דבר מלבד מכשיר עבודה). הם לא היו צריכים לומר דבר.

הכפות הקפואות והעיניים הבורקות אמרו הכול. לא סטייתי במאום מהוראות הבימוי, הקפדתי על כל הכללים והמוסכמות. לא מה שעשיתי היה הבעייה. הבעייה הייתה מי שהייתי. בעייה? באותו יום למדתי כמה דברים על כוח וחולשה. מאותו יום ואילך תירגלתי את היכולת שלי לעמוד איתן, לרסן את הבהלה, להמשיך כי אין ברירה, להנות מהמבוכה ומהכניעה ולהתריס כנגדן.

עידן התמימות בחדר האוכל נהרס. ביום שלמדתי לראות איך אנשים רואים אותי, למדתי גם להתעלם ממה שראיתי: לספוג מבטים מבלי להגיב, להחריש את הצקצוקים, הצחקוקים, המלמולים, ההנהונים, להסיח דעתי מהתנועה באוויר שמאחורי. למדתי לשמור על תמימות אף להיות מפוכחת, לשמור על תפיסתי העצמית (גוף=עבודה) אף להשתעשע בתפיסות אחרות, להכחיש אף להרגיש. למדתי לייצר מחיצה בלתי נראית ביני לבין החזית שלי, המתנהלת בבטחון קדימה ולהתגבר על פחד-הבמה שלי. אחזתי בטענת המוצא שלי: עבדתי, אני רעבה, הרווחתי ביושר את האוכל שלי, מגש, סכר", מנה חמה ("שלום", חיוך קטן ו"תודה" ל"מגיש"), מסלול ההגשה העצמית, כוס, מים קרים מהמתקן בצד השני של חדר האוכל (אולי לוותר על מים?). רק ביני לביני היססתי כשהייתי צריכה לבחור מסלול-הגשה: זה הפונה אל הקהל, כדי לבחון אותו בהחבא ולאפשר לו לבחון אותי, או זה בו אהיה בגבי לקהל הצופים, חסרת מידע אך אטומה-להם.

כשהתיישבתי לאחר כמה דקות – נצח - לשולחן עברתי מתפקיד השחקנית לתפקיד הצופה. עכשיו היה תורי לנעוץ מבטים. התאור הזה נכון, אך רק למחצה. כשחקנית ראשית (היו הרבה שחקניות ראשיות, לא טענתי לבלעדיות), לא עסקתי בהתעלמות גרידא, אלא שחקתי משחק. השתעשעתי בברור עוצמות הכוח שלי, שאותו בחנתי על בימת חדר האוכל. המבטים המצמיתים, אימתם של רבים סביבי, לא שיתקו אותי אלא הטעינו בי אנרגיות חדשות. לא ויתרתי על חדר האוכל. לא זנחתי את דימוי העובדת-הרעבה שיצרתי לי, ורק הוספתי לו נדבכים חדשים. בתוך חדר האוכל ההומה, בכוורת העסוקה, העמלנית, בינות ההמון, הצלחתי לבלוט, ביני לביני, כיחידה ומיוחדת. לקחתי את המבטים שבחנו אותי כמושא, שביקשו אותי כאובייקט, והפכתי אותם לשלי. באופן פרדוקסלי, כאובייקט לתשוקתם הייתי לסובייקט. למדתי (עדיין רק בגופי, דחוקת תודעה) שאפשר לקחת את המבט הנוקב, הכולא אותך בדימוי חד ממדי, המכונן אותך כחסרת רצון (כזו שרק מגיבה לרצון-האחר), ולהשיב אותו למביט כפעולה שאני נושאה. כוחם היה חולשתי, חולשתם, כוחי. השתעבדתי למבט שלהם, שהפך לפעולה המשחררת שלי. התמכרתי לתורת הלחימה בה תנועתם של היריבים לוכדת אותם במחול. בתורי לשבת, סרבתי למקד מבט דומה. שמרתי על נקודת האחיזה שלי, שוות נפש למשחקם של אחרים. פיתחתי לי מבט אחר.

עבורי מבט-של-חדר-אוכל הוא מבט בוהה.
מבט של הטמעות בהמון, או מוטב, התעלמות מההמון.

אני מסרבת ליצור קשר עין, שומרת את עצמי בבועה לא נגישה, מבקשת להיות אנונימית בחלל האינטימי. אנשים מתקבצים, נפרדים, סוגרים עניינים, מרכלים. אל מול עיני הם נעים כגוש אחד, מוקפד, מאורגן ומסודר. אני מסרבת לעמדת הצופה ומבקשת לי שלוה אחרת. בקצה האחר של אותה דרמה, אימצתי מבט של לא-מעורה, מסרבת לנוע ולחולל, מייצרת לעצמי שקט בלב מהומה, מרוחקת מתוך קרבה, משוטטת ללא תכלית, שומרת על עצמאותי.

סעודה – אקט של שיתוף

לברוא חיים חדשים! – וכי כבר יצרנו את אלה? לא ולא. הרסנו את הישן, ועדיין אנו מסתובבים בין אבני המפולת והעמודים ההרוסים, ומחפשים אחרי אבן היסוד לבנין החדש. כן, אנכי רואה בחוש שחיים אנו היום בין חורבות. די לי להכנס לחדר האוכל בשעת הסעודה, ואני רואה לפני את הסמל לחיינו אלה.

סעודה. זהו אקט שבו מתבטא השיתוף בכל חברה. התזכרו את הסעודה במשפחה העברית? הרי זוכרים אתם מה היתה הסעודה אפילו בבית הורינו. אולם אצלנו עוד טרם נוצר הערך הזה, הגדול והנעלה שבכל הערכין התרבותיים. אצלנו אין אתה שומע בשעת הסעודה אותה מגנינה אילמת ונפלאה, שהיתה שופעת מעצמה בסעודה שבכל משפחה יהודית. עוד טרם הושגה זו ההרמוניה העליונה של הנשמות והייחוסים המבטאה את עצמה – ומעליה – בסעודה דווקא. איזו דיסהרמוניה שוררת ביננו בזמן הסעודה! והרי זה ברור: כל עוד לא יבנה אצלנו ה"שולחן" – "שולחן" בבחינת "שולחן מזבח" – לא השגנו את השיתוף.

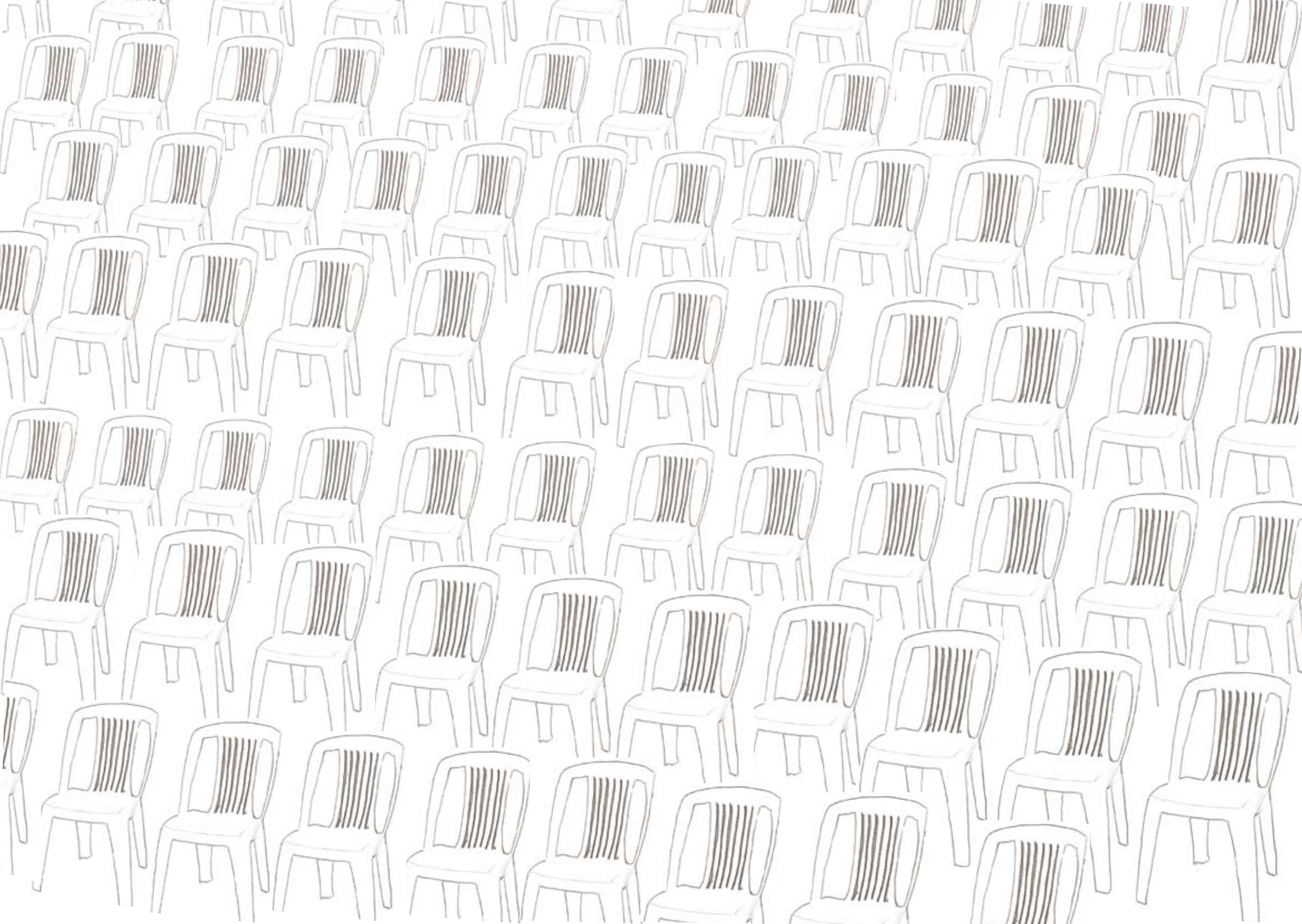
הסעודה אינה רק הביטוי התרבותי ל"משפחה" – היא גם ביטוי ל"ברית", ל"אנשי הברית והתעודה", אני נזכר בסעודה שיצרו ישוע ותלמידיו. הם היו מפוזרים בכל הארץ, היו נודדים ועוברים ממקום למקום. אולם הם לא ידעו את פחד המרחק והפיזור במקום: הם התלכדו ויצרו את הסמל הרוחני שלהם, את הסעודה. כי הם לא היו רק משפחה רוחנית הקשורה במקום, ובאופן חיים מסוים ומשותף – הם היו אנשי הברית, חבר אנשים ושליחים הקשורים ברעיון אחד של תעודה, של תנועה משיחית ותעודה זו עמדה אצלם למעלה מחייהם הם, למעלה משאלת הפרט. על זה אנוכי מהרהר עתה.

ברית קדושה כרתנו, ברית עם רעיון נשגב אשר לו נושאים ונותנים את כל חיינו הפרטיים, אבל רעיון זה מגמה עליונה וגדולה לו: תחיית עם!

8.

תפאורת החג בחדר האוכל

גליה בר אור מנהלת ואוצרת ראשית של המשכן לאמנות עין חרוד

התכנסות חברי וילדי הקיבוץ בבגדי חג לבנים בחדר האוכל המקושט לחג עיצבה את אופיו של החג בקיבוץ מימי הראשונים. חדר האוכל - צריף עץ או מבנה שהוסב למטרה זו - הוכן לחג מבעוד מועד ומאמץ רב הוקדש לחידוש פניו, סידור, פיזור קש טרי, עיטור בצמחים, כתובות וציורים. ההתכנסות המשותפת לחג ענתה על צורך בצוותא שיש בו משום חריגה מתביעות היומיום, אווירה של התרוממות רוח ולאחריה, שירה סוחפת וריקודי הורה סוערים, שיאו הלא-פורמאלי של החג. בהדרגה התעצבו מסורות ודפוסים להתכנסות הציבור. תבניות עבר, מאגר עשיר, מגוון ורב-רבדים של מסורות ויצירה ספרותית עתיקה וחדשה, נקשרו בדגשים שונים למרקם חדש של חג. בכל קיבוץ פעלה ועדת תרבות ועמה אנשי רוח ואמנים שהשקיעו ידע, שאר רוח וכישרון בעיצוב תבנית מקומית לחג וקבעו דפוסים לשנים רבות. מוסיקאים, כוריאוגרפים וציירים, עיצבו וייחדו אווירה וטקס, חג ומועד. ההשקעה ביצירת החג היתה עצומה, ותחושת האחריות כבדה, כפי שציין חיים אתר, האמן מקיבוץ עין חרוד:

“דברים אלה קובעים מאד בצביונה של יצירת-עם הזאת, שהיא על אחריותנו.

הן נכס-עם אנו מנחילים לבאים אחרינו – ורבה האחריות”¹.

באיכות וברלוונטיות של יצירתם, שאפו האמנים להעניק לציבור תחושת שייכות ועושר תרבותי, להתמודד עם געגועים לבית ההורים ולחג המשפחתי בגולה. הם בקשו לעצב יחד חדש שיש בו אינטימיות וחוויה המרחיבה את הנפש. חווית החלל המוכר - שבחיי היומיום שימש כחדר אכילה וכמרחב למפגש חברתי, אסיפות קיבוץ, בחירות ומסיבות - שינתה את פניה וקיבלה מימד חדש-ישן בעבודת האמנים, שנשאה זכר עבר ונטענה בדינמיקה של זמן. מרחב היצירה לחג בקיבוץ של אותם הימים אינו ניתן להגדרה במונחים ממיינים של גבוה ונמוך או עממי, אמנות ואומנות, וגם המונח “קישוט” או “עיצוב” לא עושה עימו צדק. זהו מרחב שבין מרחבים, מרחב בין-תחומי, חילוני וגם דתי, אינטימי וגם ציבורי, חלל טוטלי שבו מרכיבי כתב וציור משתרגים בפרחים ובעמודי ירק ומשתלבים בדגשים אדריכליים. ברבים מהקיבוצים היה האמן לחולייה משמעותית המוליכה אל העבר, למסורת היהודית, למרחב המשמעות שהעניקה לאדם בימי אבל, שמחה וחג. דוגמא לכך בסיפורו של אברהם (טושק) אמרנט, שאותו העלה על הכתב, תיאור תהליך יצירת זיקה מחודשת לחווית סדר הפסח בקיבוץ מזרע. בשנות ה-30 נהוג היה במזרע לחוג את הפסח במסכת הבנויה במתכונת הסדר אך תכניה מתמקדים ברוח היתולית בחיי היומיום ובאפיון טיפוסים ומערכות יחסים בקיבוץ. אמרנט אמנם שיתף פעולה ביצירת המסכת לסדר ההיתולי אך בערב החג עצמו טרדה אותו תחושה קשה של אי-נחת, הוא כמה לסדר מסוג אחר. נקודת המפנה חלה ב-1940 - משהגיע החג נמלט מהקיבוץ והסב עם אשתו ובתו לסדר המסורתי בבית הורי אשתו, “נרות החג קרנו באורם הקסום והקול המתרונון

מההגדה התנגן בכל רמ”ח אברי”². שנה לאחר מכן, בפסח תש”א, 1941, גמלה בלבו ההחלטה והוא הכין על דעת עצמו - כחבר ועדת התרבות, הגדה מקומית לסדר הפסח, שולי האגדה מאוירים באיורים מעשי ידיו. הוא הדפיס עותקים וכרך את הדפים לחוברות. אשתו לימדה את החברים זמירות חג ואת חלל חדר האוכל הפך אמרנט לאמפיתאטרון מאולתר באמצעות חבילות חציר שהניח זו על-גבי זו ומעליהן לוחות עץ. מסתבר שאמרנט ענה להמייית-לב החברים: “כשסיימנו לקרוא מהדף הראשון של ההגדה והעברנו את הדף – נשמעה אוושת העלעול ההמוני באולם, ורחש ההתנשמות של הקהל שניכרה בו חדווה”³.

שמעה של חווית סדר הפסח במזרע עבר בקיבוצי השומר הצעיר ובעקבותיה חבר אל אמרנט דוד אמיתי מקיבוץ שריד, שהתנסה גם הוא בעיצוב סדר והגדה לחברי קיבוץ. בשיתוף פעולה עם האמנית רות שלוש יצרו שלושת האמנים את ההגדה הראשונה של הקיבוץ הארצי (1942).

לאמנים ניתן תפקיד מיוחד באותם הימים: בתנאים של חברה צעירה, מגורים במבנים ארעיים, צפיפות וקשיים של יומיום, הורגש צורך חברתי בתיחום זמן ומקום הנפרד מהמולת ימי החולין, ועל האמן נאמר שהוא “מלבישם צורה, את הימים, לבל יהלכו ערטילאיים. מוציאם מבדידותם ומרתקם בשרשרת הזמנים”⁴. כך תואר בעין חרוד למשל, האמן חיים אתר, שנקשר בתיאורי בני-הזמן בזיקה לשורה של נושאי תפקידים בעיירות הגולה שסמלו בזיכרון הקולקטיבי את מהלך החיים הקהילתי הפנימי, על כל רבדיו: “כן הילוכו בחדר האוכל תמיד, מוסיף חשיבות וכאילו חגיגות ל’שולחן’, כרבי; מטפל – כגבאי; מגיש – כשמש. וכן בעריכת ההלוויה, ביום האבל וביום הזיכרון. תמיד בצד הארון אשר על הכתפיים, רומז לילדים, לחברים, לא ‘לרוץ אורח’ לפניו, להיות דמומים, להתייצב חגיגיים גם באבל. [-] והוא המדליק את נרות החלב בפמוטי הכסף לאות פתיחת ההתייחדות עם זכר חבר”⁵. אתר תואר כמי שהופקד על המרחב הלימנילי של הזמן, בין עבר להווה, שכחה לזיכרון, מוות לחיים, חול לקודש. “אתר הוא שלימד אותנו את המלחמה במוות, בשכחה. חרד לזכרו של כל חבר שנעקר מחיינו היה מדליק את נר הנשמה ביום השנה. המוות היה לו לחוויה בקשר החיים אליו, ולכן דאג. הוא שקבע נוסח וזיכרון לאנשים שהלכו, כשם שיצק במסגרת אמנותית מסורת לחג”⁶.

2 אברהם אמרנט (טושק), “צירי הלידה של הגדת הפסח הקיבוצית”, טושק, **אמן-קיבוץ**, דפוס עמק יזרעאל, ללא שנת הוצאה, עמודים לא ממוספרים.

3 שם

4 משה בסוק, “על גבעתו ובמשכנו”, **מבנים**, ט”ז, ד (יולי 1953), 566 – 567.

5 אהרון ציילינג, “על חיים אתר שאינו”, עותק מלא מודפס במכונת כתיבה, ארכיון משכן לאמנות, עין חרוד. נוסח מקוצר פורסם ב**יומן עין חרוד** 442 (18.5.1953).

בראשית שנות העשרים החל אתר, המודע למשמעותו של זיכרון קולקטיבי בחיי קהילה, באיסוף חומר לארכיון - שאותו שמר בשנים הראשונות מתחת למיטתו. הוא עסק בסיתות מצבות קבורה בבית העלמין לרגלי הגלבע, ברוח מצבות היהודים בעיירות מזרח אירופה, ועיצב את טקסי הלוויה והזיכרון בישוב. כבר אז הייתה משמעות לתרומתו: "צריך להיזכר בדמות חיי הקבוצה ותרבות חיי החברה בארץ לפני היות עין חרוד בכדי להבין מלוא עומק השפעתו על חיינו וה'טעם הטוב' אשר הוסיף להם במכחולו.

מחדר האוכל שלנו טואטאו לראשונה בארץ ובקבוצה תפאורות 'שרשרות הנייר' הצבעוניות ושרשרות ה'ירק' שהיו כמעט 'מסורתיות' מאז ימי עליית הבילויים והעלייה השנייה. גם צריך העניות פואר, אם לא בעושר הרי בטעם. הופיעה נברשת העניים עשויה גזרי עץ, בחן קריצת נרותיה"⁷.

כבר ב-1924 עסק בעיטורי אותיות עבריות שבאמצעותן נתן ביטוי למשמעות חג ומועד.⁸ פעילותו בהענקת אווירת משמעות לחדר האוכל חרגה מתחום תפאורות החג: "והנה היו לחדר האוכל פנים אחרות ומקום בו לתערוכות קטנות מידה ורבות טעם ותוכן אשר הביאו להמולתו ממאורן התרבותי. [-] והחנוכיה של אתר בחדר האוכל, ותפאורותיו בבית הספר ומסכותיו בימות הפורים ושילוב דברי ספרות מראשונים ואחרונים, ושיר חסידים, ונגינה (אשר הבין ואהב) בת דורנו"⁹.

בשנת 1934 החל בעיצוב תפאורות לסדר הפסח בחדר-האוכל, שתוכנן על-ידי ריכרד קאופמן ב'שוב הקבע בגבעת קומי, ונחנך בתחילת שנות ה-30. תפאורותיו עדיין מותקנות מדי שנה בשנה לתלייה על פי הוראותיו. הן מכסות את קירות חדר האוכל בפסוקים, בתפרחות ובחיות אגדיות, שכמו עלו מכתבי-יד יהודיים עתיקים ומציורי בתי-כנסת הבנויים עץ במזרח אירופה.

אתר, בדומה לאמני האוונגרד היהודי במזרח אירופה, שאב את השראתו ממוטיבים יהודיים מסורתיים, שאותם העדיף על פני תיאורים מסוגננים של נוף הארץ ואנשיה, טבע ושמתח עבודה. הוא לא השתמש בצבעים טהורים ולא כלל מגוון צבעוני עשיר ו"אופטימי". הדקורציות שלו היו בעיקרן מונוכרומיות, והנחת הצבע, כבדה וטעונה. זיקתו הנמשכת למסורת היהודית, לאיורים בספרות האידית ולתפאורות סייעה בידו להעניק רובדי עומק, פרספקטיבה של זמן אחר, לתחומי פעילותו. הוא פיתח וביסס את מערכת תפאורות החג לאחר שובו מהשתלמות בפריס בשלהי שנות ה-30 והמשיך במלאכה עד לפתירתו בשנת 1953.

ההיבט היהודי העממי של תפאורותיו לא היה חריג בקיבוץ עין חרוד. תנועת עין חרוד (עד 1927) ובהמשך, הקיבוץ המאוחד, ראתה עצמה כמי שפועלת בקרב בני השכבות העממיות, בתנועת "החלוץ", שהייתה תנועה עממית רחבה.

הדימוי העצמי של התנועה היה עממי: "וכי מאי אנחנו? הן אנחנו בני השכבות היהודיות העניות והשדרות העממיות... מעטים בתוכנו בני בעלי-הבתים האמידים"¹⁰. בשיח התנועתי הופנמה האמונה כי בשכבות העממיות היהודיות גלומים כוחות לאומיים וחברתיים שאבדו לשכבות האחרות. הקשר בין העם היהודי וארץ ישראל נתפס כמבטא את הכמיהה והמשאבים הנפשיים העצורים בשכבות אלה, ככוח מהותי והיסטורי. הקיבוץ המאוחד הדגיש את היותו חלק מגוף העם בתפוצות וקשור לתרבותו וליצירתו: "המפעל התרבותי שלנו בארץ קשה לו להתקיים בלי הד עממי בגולה, כי אין תוכן לחיי הפועל בארץ בלי פאתוס היצירה של ההמונים בגולה"¹¹. במסר של תנועת הקיבוץ המאוחד אמנם הושם הדגש על שלילת התנאים בגולה להתפתחות חיים יהודיים, התראה על חורבן עתידי וחיוב חד משמעי של בניין הארץ, אך תוך התייחסות חיובית ליצירה היהודית. בתנועה גובשה ההשקפה כי "הציונות פירושה שלילת המצב הגלותי, אך אינה שלילת כוחות העם בגולה"¹² - ולא שלילת היצירה היהודית בגולה. תפאורות החג של חיים אתר והמוזיאון שהוקם בעין חרוד, משכן לאמנות, כולל אוסף היודאיקה מתפוצות ישראל שליקט, שימר והציג, משקפים מגמה זו. אלא שלכל תנועה היה סדר יום משלה ופרשנות משלה לערכי ישראל שהודגשו במסכת החג וקבלו ביטוי בתפאורות החג, באיקונוגרפיה של הציורים ובסגנון האמנות. בתנועת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר גובשו מסרים שונים מאלה שגובשו בתנועת הקיבוץ המאוחד ודוגמא לכך בעבודתו של אמרנט מקיבוץ מזרע, שהוזכר לעיל, שהשתייך לתנועת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר. בתנועה אוונגרדית זו הודגשו ערכים סוציאליסטיים וביצירות האמנים לחג הודחקה נקודת המבט היהודית.

התפאורות של אמרנט לא התבססו, כמו התפאורות של אתר, על מוטיבים יהודיים, אלא נתנו ביטוי למאורעות התקופה. בפסח תש"ד (1944) למשל, תיאר – "סביבנו השתוללה המלחמה, הדי השואה רדפו אותו בשחור האבל המדכא"¹³ - ובציוריו לסדר, פרטיזנים אווזים בנשק, זקנים נשים וילדים, סירות מעפילים עושות דרכן במים סוערים בדרך לא-דרך לארץ ישראל. בשנת 1955, כשבקיבוץ הארצי התדיינו על קולקטיביזם רעיוני ואחדות דעות פוליטית, צייר את מאיר יערי בלהט ויכוח, חולצתו הלבנה פתוחה וסביב לו חבוקים חברים וילדים, לשמאלו נושאים המרגלים אשכול ענבים כבד ומימין מתחת לעץ, אשתו, בידה יונה לבנה וזרועה חובקת את בנם.

בשנות קליטת עלייה מארצות המזרח צייר ציורים בנושא זה תחת הכותרת, "שים שלום עלינו". גם האתר שבו נחוג הסדר השפיע על הציורים - לסדר פסח שנחוג במבנה הרפת, צייר תחת כתובת, "ימלאו ימלאו עוד ראשנו טל, לא תבגוד ברכת הזרע" – צייר ענפי-משק וחברי הקיבוץ בהווה חקלאית, ברוח הציירים ההולנדים, ברקע נוף

10 יצחק טבנקין, בוועידה עולמית השלישית של "החלוץ" בדנציג, מרץ 1926, דברים א', עמ' 406.

11 יצחק טבנקין, דברים בוועידה העולמית השלישית של "החלוץ" בדנציג, שם.

12 טבנקין, יצחק, "לבחית בעיות הציונות והגולה", למרחב (23.8.1967).

13 אברהם אמרנט (טושק), "צירי הלידה של הגדת הפסח הקיבוצית", טושק-אמן-קיבוץ, דפוס עמק יזרעאל, ללא שנת הוצאה, עמודים לא ממוספרים.

7 יצחק טבנקין, "אדם ואמן בקיבוץ", מבנים, ט"ז ד' (יולי 1953).

8 דפי ציור אותיות א'-ב' בשחור-לבן ובצבע מהשנים 1924-1925 שמורים באוסף משכן לאמנות עין חרוד.

9 אהרון ציזלינג, (על חיים אתר שאיננו), שם.

הקיבוץ, בין התבור לגבעת המורה. בעשור למדינה בחר להחזיר את מנורת בית המקדש חזרה מרומא, משער טיטוס לארץ ישראל, ברישום דמוי תבליט אבן. יצירה מרהיבה במיוחד יצר אמרנט עבור חמשת השערים הגדולים שתכנן האדריכל שמואל מיסטצ'קין לחדר האוכל החדש של מזרע שנפתח ב-1954. היה זה ויטראז' לחלונות הזכוכית של חדר האוכל, עשוי מנייר פרגמנט וצבעי מים שהוצמד לשערי הזכוכית, חומרים שקופים המעבירים את האור. שלושה שערים מרכזיים הוקדשו לנושא המרכזי בסדר, פסח-אבי-חירות, ובשני השערים מימין ומשמאל, הוצגו במדליונים צמחי ארץ ישראל וסמלי חד-גדיא.

מדי שנה בשנה יצר אמרנט תפאורות חדשות לסדר הפסח בחדר האוכל – שלא כמו חיים אתר שיצר תפאורה קבועה לסדר בעין חרוד שאותה פיתח והעשיר בהדרגה. גישתם היתה שונה: אמרנט השתמש כמצע לציוריו בשקי קמח דגים שאותם פרש וחבר למשטחים גדולים, או על נייר אריזה. את הצבע יצר מפיגמנטים וחדר העבודה שלו היה מאולתר, אחד המבנים בקיבוץ, חדר כיתות לא מאוכלס או מחסן ששימש לו לתקופת ההכנה לחג. החומרים הארעיים ואופי הציור הלמו את מקצב הזמן, הציור שימש תפאורה אקטואלית, הוא לא נועד לעצב מרחב של קבע.

חיים אתר לעומת זאת, ביקש ליצור דפוסים של מסורת וצייר לליל הסדר ציורים שניתן להציבם במקום הקבע שייעד להם, כמו עיטורים בבית כנסת. הוא צייר בשמן על בד, כשחסר לו בד השתמש באריג גס של שק ומתח את הציורים על מסגרות מתיחה. היה לו מקום עבודה משלו, סטודיו שבו עבד והוא לא יצר במקום מאולתר ולעיני החברים. אמני הקיבוץ הארצי כרכו בעבודותיהם אקטואליה, אזכור ישיר לאירועי הזמן ושילבו דיוקנאות ספציפיים של חברים ומנהיגי תנועה. עבודתם הפיגורטיבית התדיינה עם דינמיקה פוליטית בת-הזמן ולעתים נשאה אופי הירואי, אפי או ארכיטיפי. עבודותיו של אמרנט למשל, שואבות השראה מציורי ההווי של אמני ארצות השפלה, ממוטיבים נוצריים ומרוח הפיסול ההירואי של אנדרטאות האמן נתן רפפורט יליד פולין. רפפורט היה בנעוריו חבר תנועת השומר הצעיר וניתן לו מקום מרכזי ביצירת אנדרטאות בקיבוצים שהשתייכו לתנועת הקיבוץ הארצי (יד מרדכי 1951, נגבה 1953, גת 1968).

הציור של טושק לתפאורות הסדר רשום אמנם ביד קלה, בקו אינטימי ובלתי אמצעי, רווי בהומור ובקרבה למצוריו, אך בתקופות מסוימות הקומפוזיציות הקבוצתיות שלו מעל על הדעת העמדה פיסולית ניא-קלאסית כבעבודתו של רפפורט. ריאליזם סוציאליסטי של ממש – לא נמצא שם והוא לא רווח בתנועת הקיבוץ הארצי, וזאת למרות הנטייה בתנועה זו לברית המועצות, (שנות ה-40 ועד 1958).

לעומת זאת, יצירת החג של אמני הקיבוץ המאוחד כיוונה להקשרים מיתיים, יהודיים עממיים ואוונגרדיים. תפאורותיו של אתר קשורות לעולם של כתבי-יד יהודיים, הודגש בהן עיטור האות העברית ומסורת עיטור האות התחילית. המערכים מושתתים על מבנה המגילה, הדף המאויר ומגזרת הנייר.

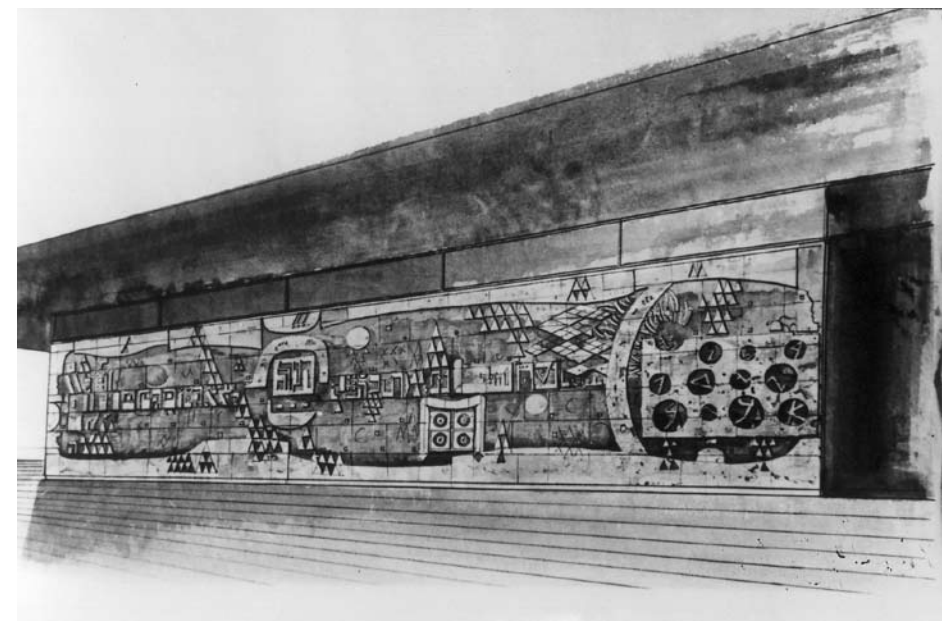
בדו-שיח שפיתחו אמני הקיבוץ המאוחד עם מקורות רלוונטיים לחייהם נכללו בנוסף לאמנות עממית יהודית גם ממצאי אמנות יהודית עתיקה בארץ, מטבעות מתקופת בית שני ופסיפסים.

חיים אתר התלבט כל חייו בשאלת מהותה של אמנות קולקטיבית, גם אם כאמן היה ספון בסטודיו שלו בקיבוץ וצייר אך ורק דיוקנאות וטבע דומם. בתי הכנסת מעץ במזרח אירופה היו מבחינתו מודל חיקוי אידיאלי לקיבוץ המתלבט כיצד לעצב את חגו ומתוך כך להעמיד בסיס רוחני של הווייה קולקטיבית לחייו. כך התבטא בשנות ה-40 בכנס למרכזי חגים בעמק יזרעאל:

לפני שנתיים היתה תערוכת תמונות של בתי כנסת יהודיים בנויים עץ בגליציה. אפשר היה ללמוד מתערוכה זו מהו קולקטיב בחיי היהודים. זה התבלט בפולחן היהודי, זהו ביטוי הרוח היהודית. האם בית הכנסת היה רק בית תפילה? היתה זו יצירה קולקטיבית.¹⁴

.9

.10

.11

9. סדר פסח קיבוץ מזרע: צילום: צבי מרקוס 1956
 10. תבליט קיר שמואל כץ 1954
 11. פנים חדר אוכל קיבוץ גבולות 1953

קיבוץ ישן מן היסוד נחריבה

אדר' יובל יסקי

בשנתיים האחרונות התעורר עניין מחודש בקיבוצים ותכנונם לאור השינויים העוברים עליהם עם האצת תהליכי ההפרטה. מינהל התכנון במשרד הפנים קורא לביצוע מחקרים שומיים העוסקים בתכנון הקיבוץ המתחדש, כנסים אקדמיים ומקצועיים העוסקים בשאלות של שימור והתחדשות נערכים חדשות לבקרים ביוזמת התנועה הקיבוצית, המועצות האזוריות וחוקרים במוסדות השונים העוסקים בשאלה.

הדימוי הרווח, המיתולוגי, של הקיבוץ, מרחב מגוון וירוק שבמרכזו חדר אוכל ומבני ציבור נוספים, מוקף במדשאות וממנו מובילים שבילי הולכי רגל לבתי המגורים הוא זה שנמצא בימים אלו במרכזו של הדיון המחודש הנובע מהתחושה שהאיכויות הייחודיות כל כך האופייניות לקיבוצים נמצאות בסכנת הכחדה והיעלמות מהנוף הישראלי. חלק גדול מהדיונים סובבים סביב שאלות של שימור מבנים ומתחמים כגון מבני המשק הראשונים, מבני הציבור, מבני בטחון ועוד. גישה זו מניחה שהקיבוצים, כטיפוס התיישבות ייחודי לנוף הישראלי, ייעלמו ברובם ולכן יש לדאוג להנצחתם דרך שימור האובייקטים המרכזיים שייצרו את הדימוי הציבורי שלהם מלכתחילה.

מנגד ישנם הטוענים ששימור אובייקטים כעצמים חסרי תוכן הוא חסר ערך ולכן הדרך הנכונה להנציח את מפעל ההתיישבות הקיבוצי הוא תהליך של תיעוד ארכיוני ללא שימורם הפיזי של המבנים או המתחמים האיקוניים.

במאמר זה אני מבקש לטעון בקצרה, שבבואנו לעסוק בעתידם הפיזי של הקיבוצים, עלינו לנקוט גישה שונה לחלוטין לשאלות של שימור והמשכיות. לשיטתי השאלה המרכזית איננה שאלת שימורו של אובייקט זה או אחר או הנצחת זכרו של הקבוץ הנכחד על ידי תהליך תיעוד ארכיוני, השאלה האמיתית בהקשר של הקיבוצים היא שימור האינטליגנציה המרחבית שלהם תוך כדי תהליכי השינוי וההפרטה הבלתי נמנעים העוברים עליהם.

הפרבר והעיר

הסיבה העיקרית להיעלמותם הפיזית של הקיבוצים, כפי שרובנו מכיר אותם, נובעת מאימוץ גורף של המודל הפרברי לקיבוץ המתחדש המופרט. אימוץ הדגם הפרברי נובע ממספר רב של גורמים, חלקם פנימיים וחלקם חיצוניים. בין הגורמים המכריעים את הכף יש לציין את הועדות המחוזיות ומשרד הבינוי והשיכון, שני גופים אלה מהווים שחקני מפתח בתכנון הקיבוצים כפי שהוא מתבצע כעת. המשבר בו נתונים חלק גדול מהקיבוצים החל בשלהי שנות ה-80 והגיע לשיאו בשנות ה-90, במהלכו סבלו רוב הקיבוצים מהגירה שלילית משמעותית. במקביל, נחלשו מאוד התנועות הקיבוציות ואיבדו ממרכזיותן בתהליכי קבלת ההחלטות בקיבוצים. כתוצאה מתהליכים אלו נאלצו הקיבוצים למצוא דרכים להתחדשות דמוגרפית על מנת שיוכלו להמשיך ולקיים את מערכת השירותים הציבוריים הענפה שלהם.

צורך זה הביא לעולם את ההרחבות הקהילתיות, אותן תוספות פרבריות שתוכננו כך שהן נושקות לקיבוץ אך מופרדות ממנו. היות וההרחבות תוכננו, ברובן, מחוץ לתחום "המחנה" הקיבוצי, אותו תחום שהוגדר כאזור המחיה של הקיבוץ והוגדר כולו ככתם אחד שיעודו למגורים, נדרשו הקיבוצים להגיש תכניות מפורטות לאישור הועדות המחוזיות במשרד הפנים. התכנון שמומן פעמים רבות על ידי משרד הבינוי והשיכון או גופים חיצוניים אחרים נדרש לעמוד בתקנים ובסטנדרטים קיימים כדי לקבל את אישור הועדות. ברובם הגדול התקנים היו אותם תקנים שפותחו והוחלו בתכנון ישובים קהילתיים, לדוגמה רוחבי הכבישים, תקני חניה ועוד. החלתם של תקנים אלו קבעו את הפתרון הפרברי כפתרון הגנרי לתכנון הקיבוצים המתחדשים בלי להתחשב באופיים השונה בתכלית השינוי של הקיבוצים משאר הישובים "הכפריים" במרחב הישראלי, כמו המושבים והישובים הקהילתיים. תוצאות התכנון מחדש של הקיבוצים, הוספת ההרחבות הקהילתיות בסמוך לישוב הישן, הדרישה לפרצלציה של המחנה כהכנה או כרקע לתהליך שיוך הדירות לחברים, החלת תקני משרד התחבורה לרוחבי כבישים ותקני חניה על הקיבוצים ועוד, הביאו את הקיבוצים המתחדשים לאבד באופן כמעט מוחלט את האופי המקורי שלהם ולהפוך לדמויי ישובים קהילתיים פרבריים.

אימוץ הדגם הפרברי כחלופה היחידה לקיבוץ המתחדש מהווה טעות קשה ומצערות ממספר היבטים שונים. חלוקת המחנה הקיבוצי לייעודי קרקע שונים, החדרת כבישים ברוחב תקני והפרצלציה הפרברית מוחקים את האינטליגנציה המרחבית הבסיסית של הקיבוצים. במשך שנות התהוותו וקיומו של המודל המרחבי הקיבוצי הצליח המחנה לשמור על גמישות מקסימלית בשימושי הקרקע. כל הקיבוצים, ללא יוצא מן הכלל נהרסו ונבנו מחדש עם השתנות התנאים הכלכליים והצרכים של חבריו. מבנים נבנו, נהרסו, שימושיים התחלפו אך האופי המרחבי נשמר ללא שינוי מהותי.

הגמישות המופלאה הזו נובעת מכך שהקיבוץ תוכנן ללא חלוקת משנה לייעודי קרקע שונים וללא פרצלציה ובכך נשמר פוטנציאל ההתחדשות המחזורית לאורך עשרות שנים. עם אימוץ המודל החדש אובדת ללא שוב היכולת המופלאה של הקיבוצים לבנות את עצמם מחדש ולהתפתח ללא צורך בתהליכים סטטוטוריים ארוכים ומייגעים ויותר מכך אובד האופי המוכר ביותר של הקיבוצים כמרחבים המשכיים ללא חלוקות ברורות ומוגדרות בין האזורים והפונקציות השונים. בנוסף לאובדן פוטנציאל ההתחדשות של הקיבוצים אובד מימד נוסף שלהם - היותם ישובים היברידיים בעלי מאפיינים עירוניים חזקים. הקיבוצים אמנם הוקמו כישובים חקלאיים הנטועים בסביבה כפרית ברובה, אך מהרגע הראשון הם היו בעלי גרעין עירוני חזק. להבדיל מישובים כפריים אחרים הקיבוץ נבנה כיחידה תפקודית שלמה הכוללת מוסדות חינוך, תרבות וקהילה, בתחום התעסוקה פיתחו הקיבוצים ענפים נוספים מחוץ לחקלאות כדי לספק תעסוקה הולמת לחבריו בתעשייה ובענפי שרות. אם נחבר את האופי ההיברידי הזה לגמישות בה דנו לעיל ולעובדה שהמרחב הקיבוצי היה מרחב מובהק של הולכי רגל ורוכבי אופנים, מתקבל דגם יוצא דופן במקוריותו לחיים ברי קיימא שיכול לשמש אות ומופת להתיישבות אקולוגית.

המעבר החד למודל הפרברי מוחק חלק גדול מהישגיו המרחביים של הקיבוץ ומאמץ דגם שרבים מתנערים ממנו בעולם כולו.

חדר האוכל כמשל

כדי לסכם את המאמר אני מבקש להתייחס בקצרה לסוגיית מרכז הקיבוץ וחדר האוכל כמשל. בתכנון הקיבוץ, שכאמור היה בעל מאפיינים עירוניים, הושם דגש רב על חיי הציבור והקהילה. מרכז הקיבוץ כלל מבני שירותים ואדמיניסטרציה לצד מבני ציבור מגוונים ובראשם חדר האוכל, אולם ההתכנסות החשוב ביותר בקהילה הקיבוצית. במשך השנים התפתחו מספר דגמים לפריסה המרחבית של מרכז הקיבוץ, אך בהתאם לתפיסה העירונית של מתכנני הקיבוץ, המרכז היה המקום החשוב ביותר בהירארכיה המרחבית שלו. השימוש במרחב היה כזה שהכל יעבור במרכז, ההגעה לקיבוץ נעשתה דרכו, כך גם המעבר מאזורי המגורים לאזורי המשק. בכך הוא שימש מרחב ציבורי (אגורה בלשונו של אדרי' שמואל ביקלס חבר בית השיטה ומהאדריכלים החשובים ביותר שחיו פעלו בקיבוצים) בה"א הידיעה.

הפירבור של הקיבוץ במקביל לתהליכי ההפרטה הפכו את מרכזי הקיבוצים לצל מן העבר. בקיבוצים המופרטים הענפים הראשונים שנסגרים הם ענפי השרות. גורלו של חדר האוכל הוא כרוניקה של מוות ידוע מראש ברגע שהחלטה על הפרטה יוצאת לדרך, בדרך כלל שאר השירותים במרכז סובלים גם הם מירידה חדה בשימוש עד כדי סגירתם הסופית. בקיבוצים בהם נסגר חדר האוכל ואחריו חלק ניכר מהשירותים לחבר ניתן להבחין מהר מאוד בפגיעה בלכידות חברתית ואובדן כוח החיות. אימוץ הדגם הפרברי והפרטת מרחב המחנה רק מחזקת את המגמה. ברוב מוחץ של המקרים תושבי ההרחבות הקהילתיות לא תורמים הרבה להישרדות שירותי הקיבוץ. החדרת הכבישים לתוך המחנה מייתרת את המרכז על חלליו הציבוריים הנרחבים והוא ננטש ונזנח תפקודית וסימבולית.

אם יתנערו מקבלי ההחלטות ומתכנני הקיבוצים מהדגם הפרברי שקנה לו אחיזה בתכנון הקיבוץ המתחדש ויפתחו דגם של הרחבה שלוקח בחשבון את האיכות ההיברידית עירונית-כפרית של הקיבוץ על ידי ציפוף המחנה (דגם הקרוי הרחבה מנומרת) או על ידי תוספות בניה קרובות וצמודות ככל האפשר לאזורי המגורים הקיימים ובמקביל ימצאו פתרונות לשיוך דירות ללא פרצלציה קשיחה, בעוד ליבת המחנה תחסם לתנועת רכבים ותאפשר את המשך קיומו של מרחב הולכי רגל ואופניים בשבילים, אזי ישנו סיכוי למרכז הקיבוץ להמשיך לתפקד ולא להיזנח. חיי ציבור יכולים להתקיים כאשר ישנה מסה קריטית של משתמשים בהישג יד, בחלופה העירונית מתקיימת מסה קריטית כזו, אם תרוכזה כל הפעילויות הציבוריות של הקיבוץ במרכז, כל החנויות, העסקים הקטנים שמתפתחים בקיבוצים המופרטים, שירותי הקהילה לאוכלוסייה הצעירה (מתנ"סים, חוגים וכו') והמבוגרת, יכול הקיבוץ המתחדש להמשיך ולהיות דגם לישוב בר קיימא בעל איכויות אקולוגיות וקהילתיות אמיתיות ולשמר את האופי והאינטליגנציה הבסיסיים שאיפיינו את הקיבוצים לפני הפרטתם ולא להפוך חיקוי לפרברים הבזבזניים והמנוכרים כפי שקורה היום.

חדר האוכל הקיבוצי: עבר – הווה – עתיד

אדרי' ראובן טרייבר אדריכל בחברת "א.ב. מתכנים"

מניין ימיו של "חדר האוכל הקיבוצי" כמניין ימיה של התנועה הקיבוצית, שכן חדר האוכל מאז ראשיתו היה מקום המפגש של חברי הקבוצה, בין אם לארוחות ולהפסקה שבין שעות העבודה ובין לדיונים ארוכים אל תוך הלילה שעצבו את דמותה של החברה הקיבוצית בראשית דרכה: חג ומועד, ויכוחים, דרמות, מונולוגים, חלומות... ראשיתו של חדר האוכל "האוהל המרכזי" שבתוך מחנה האוהלים והמשכו ב"צריף", בו היו ישובים על ספסלים, סביב שולחנות עץ המיועדים לשישה או שמונה סועדים.

עם התגבשותה של החברה הקיבוצית הלך והתמסד מבנה חדר האוכל. החלה בנייתם של חדרי האוכל הראשונים. כאן מגישים שלוש ארוחות ביום ולעיתים גם ארוחות ביניים (ארוחת עשר, ארוחת ארבע).

בחדר האוכל נמצא כמובן "לוח המודעות" – מרכז התקשורת שבין החברה למוסדות, כאן מתקיימות "אסיפות החברים", "שיחת הקיבוץ", כאן ידונו כל הנושאים הקשורים לארוחות החיים, בחירת בעלי תפקידים ואישור תקציבים. כאן יתקיימו כל האירועים החל מחגים, קבלות שבת, ערבי שיש, ריקודים עד אור הבוקר.... כאן יופיעו אומנים הפוקדים את הקיבוצים מעת לעת. את מקומם של חדרי האוכל הותיקים הלכו ותפסו מבני חדר האוכל החדשים רחבי הידיים. מבני חדר האוכל הפכו ל"מרכז הקהילתי" של הקיבוץ וכללו בנוסף מועדונים, משרדים, אולמי מופעים, פיתוח סביבתי, רחבות חוץ, מגרשי משחקים.

.12

הארגוני והתרבותי – היה לחדר האוכל מיקום מרכזי בעל חשיבות ראשונה במעלה לאורך כל שעות היום והערב.

המשבר הכלכלי הקשה של שנות השמונים נתן את אותותיו על כל אורחות החיים בקיבוץ. חדר האוכל הקיבוצי שילם מחיר כבד – מס' הארוחות צומצם, פעילויות בוטלו או הוסבו לאולמות קטנים יותר – מועדונים. חל שינוי מהותי במקומה של דירת המגורים וזו מחליפה חלק מתפקידיו של חדר האוכל ומעבירה אותם אל הבית הפרטי.

המשבר מאיץ את תהליכי ההפרטה – מופר האיזון שבין "הפרטי" ל"ציבורי".

קיבוצים רבים עברו ועוברים תהליכי שינוי באורחות החיים וככל שתהליך זה מתגבר הולכת ופוחתת ההשתתפות באירועים משותפים. ה"אסיפה" היא נחלתם של יחידים, ירידה תלולה במספר החברים הבאים לארוחות ואירועים בחדר האוכל כשהמשפחה והבית מהווים את המוקד המרכזי. כתוצאה מכך הולך ומתרוקן מתוכן מערך מבני הציבור וחלקם פסק מלשמש בייעודם המקורי. מספר הולך וגדל של חדרי אוכל נסגרים ומבנים שהיו במשך שנים מרכז החיים הקיבוצי – עומדים בשיממון.

מצב זה מחייב מחשבה תכנונית מקיפה להסבת שימושים של מבנים אלה לייעודים חדשים. רשויות התכנון, הערות לתהליך זה, הולכות ומגבילות את זכויות הבניה בתוכניות מתאר חדשות ומונעות תוספת אחוזי בניה במגמה לנצל את מצאי המבנים הקיים ולהתאימם לאורחות החיים המשתנה.

אין ספק שלכל חברה חפצת חיים ככלל והקיבוץ הכפרי הפריפריאלי בפרט, נדרש ויידרש מקום מרכזי למפגש, חג ומועד ולקיום של חיי חברה.

לפיכך נכון שמבנה חדר האוכל יתוכנן כ"מרכז קהילתי" המכיל בתוכו חלל למפגשים ואירועים, מועדון למפגשים בלתי פורמליים ומרכז ניהול של משרדי הקיבוץ המרכזיים. לשם כך יש להפנות תקציבים מתקציבי הקהילה על-מנת לאפשר את הסבתם של מבנים אלה והמשך הפעלתם.

את מיקומם של מבני הציבור במרכז הישוב ובסמוך למגרש החניה המרכזי יש להסדיר בכל תכנית שנושאה "תב"ע לקיבוץ המתחדש" ולשמר את הקשר שבין אזורי המגורים למרכז הציבורי. כמו כן יש להמשיך ולטפח את סביבת מבני הציבור, הרחבות הציבוריות וגני המשחק. יש לנסוך אור במרכז ההיסטורי של הקיבוץ ולמנוע ממנו חושך ועזובה.

.13

.14

13+12. חדר אוכל קיבוץ בית אלפא

14. פינת זיכרון לסטאלין חדר אוכל קיבוץ געש צילום: צבי שחר 1949

קובץ שדה נמום צילום: ארז חן בריר 2009

קובץ שדה נמום צילום: ארז חן בריר 2009

קובוצת ניד זיד: אלת תן בריר 2009

קובוצת ניד זיד: אלת תן בריר 2009

קזבוץ יגור צילום: בועט לוויר 2009

קזבוץ יגור צילום: בועט לוויר 2009

קיבוץ גשר הזיז צילום: ארית חן בוריר 2009

קיבוץ רמת דוד צילום: בועז לויך 2009

קניבץ סידרת צבי: צילום: אתי חן ברייר 2009

קניבץ סידרת צבי: צילום: אתי חן ברייר 2009

קזינו סער אילום: בועז לזר 2009

קזינו סער אילום: בועז לזר 2009

קובץ רשפים צילום: אתי חן ברזר 2009

קובץ שער העמקים צילום: בועז לויר 2009

קובוצ אלונים צילום: בועז לוין 2009

קובוצ ניר דוד מסעדת פורים צילום: ארז חן בריר 2009

קובוצ גמחתון צילום: בועט לוויר 2009

קובוצ גמחתון צילום: בועט לוויר 2009

קובץ גתון צילום: בועז לזר 2009

קובץ בית אורן צילום: בועז לזר 2009

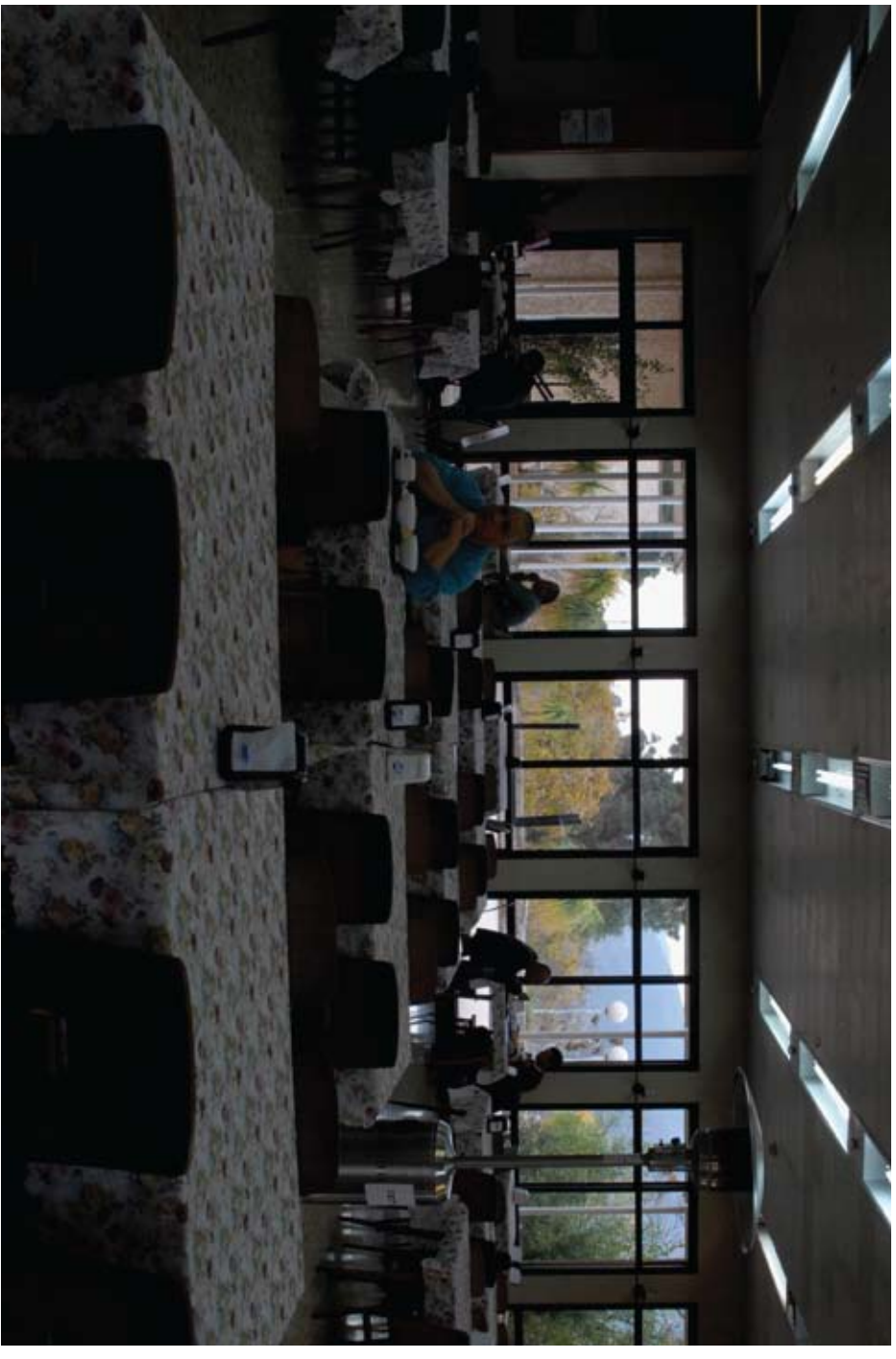

קובץ מדרט : צילום: בועז לויך 2009

קובץ מדרט : צילום: בועז לויך 2009

קובץ שער העמקים צילום: בועז לויך 2009

קובץ ברעם צילום: גיא רייניץ 2009

קוביץ תל יוסף : צילום: אתר תן ברייר 2009

קוביץ תל יוסף : צילום: אתר תן ברייר 2009

חדר אוכל קבוץ שדה נחום

אדריכל: המחלקה לתכנון של הקבוץ המאוחד שנת בניה: 1957

סטאטוס נוכחי: סגור

חדר אוכל קבוץ יגור

אדריכל: פרופ' אידלמן (זכה בפרס על המבנה כפלא הנדסי) שנת בניה: 1939

סטאטוס נוכחי: פעיל

חדר אוכל קבוץ גשר הזיו

אדריכל: נעמי יודקבסקי שנת בניה: 1975

סטאטוס נוכחי: משמש כמפעל לאוכלוסיה מוגבלת

חדר אוכל קבוץ טירת צבי

אדריכל: ליאון שרמן שנת בניה: מבנה מקורי 1970, הרחבה בשנת 1987

סטאטוס נוכחי: פעיל

חדר אוכל קבוץ סער

אדריכל: חיליק ארד שנת בניה: 1975

סטאטוס נוכחי: פעיל

חדר אוכל קבוץ רשפים

אדריכל: מנחם באר שנת בניה: 1980

סטאטוס נוכחי: סגור

חדר אוכל קבוץ שער העמקים

אדריכל: אדלמן שנת בניה: 1940 חלק שני: 1960 חלק שלישי: 1985

סטאטוס נוכחי: פעיל חלקית

חדר אוכל קבוץ אלונים

סטאטוס נוכחי: פעיל חלקית

חדר אוכל קבוץ געתון

אדריכל: מנחם באר שנת בניה: שלב א הושלם בשנת 1967, שלב ב' הושלם ב-1972

סטאטוס נוכחי: משמש כסטודיו ללהקת המחול הקיבוצית.

חדר אוכל קבוץ בית אורן

סטאטוס נוכחי: משמש כאולם ארועים.

חדר אוכל קבוץ מזרע

אדריכל: שמואל מסטצ'קין שנת בניה: 1950, שופץ ב-1990 בתכנון אדר' אהוד שחורי

סטאטוס נוכחי: פעיל

חדר אוכל קבוץ הזורע

אדריכל: מנספלד שנת בניה: 1959

סטאטוס נוכחי: פעיל. בחלקו משמש כאולם מופעים.

חדר אוכל קבוץ תל יוסף

אדריכל: ליאופלד קרקאור שנת בניה: 1935 סטאטוס נוכחי: סגור

חדר אוכל קבוץ רמת דוד

אדריכל: המחלקה הטכנית שנת בניה: 1964

סטאטוס נוכחי: פעיל חלקית

חדר אוכל קבוץ ברעם

אדריכל: אלבאום / בירנבאום שנת בניה: 1965 סטאטוס נוכחי: פעיל

חדר אוכל קבוץ ניר דוד

אדריכל: זאב רכטר שנת בניה: מבנה מקורי 1940, הגדלה בתכנון של אהרון ארליך, המחלקה הטכנית

של הקבוץ הארצי סטאטוס נוכחי: פעיל חלקית

עריכת והפקת החוברת:

עידית רן שכנאי

מעין נטעלי סמולר

אוצרת התערוכה:

מיכל שכנאי יעקובי

מפיקה:

עידית שכנאי רן

גיוס משאבים ויחסי ציבור:

הגר בן צבי חורש

צלמים:

בעז לניר, אתי חן ברייר, גיא רייביץ

ועדת אוצרות:

יניב שפירא, אסתי רשף

צילומי ארכיון באדיבות יד יערי

